

УДК 398(079.5)883Кул

Жанна Янковська**ВИДАННЯ ТА СПРОБИ АНАЛІЗУ УКРАЇНСЬКИХ ДУМ П. КУЛИШЕМ У «ЗАПИСКАХ О ЮЖНОЙ РУСИ»**

Важливу роль в розвитку української фольклористики XIX ст. відіграла фольклорно-етнографічна збірка П. Куліша «Записки о Южной Руси». Найбільшу увагу з опублікованих у ній творів різних жанрів автор приділив саме думам, яких у збірці надруковано тринадцять. У коментарях дослідник подав методику їх запису, відомості про кобзарів, версії походження дум, а також пропонує одну із перших оригінальну класифікацію цих народних творів. Саме спробі аналізу П. Кулішем опублікованих творів цього жанру приурочена ця розвідка.

Ключові слова: українська фольклористика, народні думи, фольклорно-етнографічна збірка П. Куліша «Записки о Южной Руси», кобзарі.

Zh. Yankovs'ka. The publications and attempts of analysis of historical epics by P. Kulish in «Zapysky o Yuzhnoy Rusi»

The folkloristic and ethnographic collection of P. Kulish «Zapysky o Yuzhnoy Rusi» played the important role in the development of Ukrainian folklore of 19th century. The author pays a special attention to the Ukrainian historical epics, published in this publication. There were 13 epics published in «Zapysky o Yuzhnoy Rusi». In comments P. Kulish presented the information about kobzars, version of genealogy of epics, and proposed the first classification of these national works. The present article is devoted to analysis of works of this genre that were published by P. Kulish.

Key words: Ukrainian folklore, national epics, folkloristic and ethnographic collection of P. Kulish «Zapysky o Yuzhnoy Rusi», kobzars.

Ж. Янковская. Публикация и попытка анализа украинских дум П. Кулишем в «Записках о Южной Руси»

Важную роль в развитии украинской фольклористики XIX века сыграл фольклорно-этнографический сборник П. Кулиша «Записки о Южной Руси». Наибольшее внимание среди опубликованных в нем сочинений разных жанров автор уделил именно думам, которых в сборнику напечатано тринадцать. В комментариях

исследователь предоставил методику их записи, информацию о кобзарях, версии происхождения дум, а также предложил одну из первых оригинальных классификаций этих народных произведений. Именно анализу П. Кулишем опубликованных произведений этого жанра посвящено данное исследование.

Ключевые слова: украинская фольклористика, народные думы, фольклорно-этнографический сборник П. Кулиша «Записки о Южной Руси», кобзари.

Усі фольклорні записи, опубліковані у фольклорно-етнографічному збірнику П. Куліша «Записки о Южной Руси» можна поділити на поетичні та народну прозу. Поетичні представлені такими двома жанрами, як думи і пісні. Прозові твори вважаємо за доцільне поділити також на дві групи: казки та легенди і перекази (автор їх в основному називає «поверьями»). Зовсім окремо варто виділити етнографічний матеріал про поховальний обряд в Харківській губернії.

Багато уваги і місця у I томі збірки П. Куліш приділяє думам, яких тут опубліковано 13. У «Записках...» він не лише публікує тексти народних дум, але і робить спроби (на відміну від фольклористів-попередників) теоретичного осмислення цього жанру. Зокрема намагається дати загальну класифікацію за жанрово-тематичним принципом. А оскільки на той час термін «дума» не був широковживаним (серед народу взагалі не вживався), а лише починав використовуватися в наукових колах, то і Кулішева класифікація стосується пісенного жанру взагалі. Виділяючи думи, він спирається на народне розуміння їх: «Вникнемо в народні назви пісень жіноцькими, козацькими і невольницькими» [2, с. 215]. Важливим, на наш погляд, є зауваження П. Куліша щодо виконавців (а отже, й творців) народної пісенності: «Жіноцьких не співають козаки (чи взагалі – чоловіки); козацьких не співають жінки: тому і невольницькі повинні були співатися, а відповідно і складатися невольниками» [Там само, с. 215]. Ця думка досі майже не враховується дослідниками поезики пісень, хоч І. Франко наголошував на проблемі жіночої долі у народних піснях, тим самим також піднімаючи питання авторства та виконання. Говорячи про «невольницькі» пісні, автор має на увазі думи, які поділяє на «плачи», до яких належить дума про Марусю Богуславку, і «славословия», до яких відноситься дума про Самійла Кішку» [Там само, с. 215]. Зараз ми користуємося більш досконалою класифікацією пісенного фольклору, але підхід Куліша нам безперечно цікавий, хоча б своїми оригінальними критеріями. Спілкуючись з бандуристами, дослідник говорить, що вони «до сих пір розподіляють свої пісні (називаючи і

думи) на козацькі, які мають своєю сценою Україну, і на невольницькі, які описують перебування козаків на турецьких галерах, чи в полоні у Турків і Татар» [Там само, с. 214].

У пізніших своїх численних статтях про українську словесність і дослідженнях П. Куліш схильний поділяти народні пісні на історичні та побутові або жіночі. Така класифікація не витримала випробування часом. Але це вже спроба аналітичного підходу до пісенної творчості народу.

Надзвичайно цікавим є те, що П. Куліш вперше намагається дослідити генезис **«славословий»** і висловлює припущення, що їхнє коріння сягає ще князівських часів, а залишки їх ми можемо спостерігати у деяких щедрівках: «Та і до цих пір ще залишилися в народі сліди старовинних «славословий» князям, тобто керівникам війська. В **щедрий** вечір, перед новим роком, юрба людей, підійшовши до вікна будинку, господаря якого звати, наприклад, Олександром, співає:

Славен, славен да пан Олександра!

Щедрий вечір!

Ой чим же він славен? Трьома городами.

Щедрий вечір!

Трьома городами, своїми синами,

Щедрий вечір!» [Там само, с.196]

Отже, на думку Куліша, початково це були думи. Що ж тоді означає приспів «Щедрий вечір!» і чому твори цього типу трансформувалися в новорічний обряд? Автор робить припущення: «Чи не було в давнину визначених вечорів, у які князі слухали власне «славословіє» і щедро пригощали, чи нагороджували співців, як це і зараз робить господар дому, якому щедрують?» [Там само, с. 196]. Як у давні часи прославлялися князів за їх ратні подвиги та мудрість, так за аналогією у часи козащини прославлялися козацькі ватажки.

У зв'язку із сказаним, дослідник доходить висновку, що дума була першою формою, винайденою нашими древніми «Боянами», для того, щоб улестити який-небудь переможний загін з його князем. А багаточисельні битви в минулому давали привід для складання таких же багаточисельних «славословий» у вільній формі думи. З огляду на це, автор робить припущення, що «Слово о полку Ігоревім» спочатку також було думою, яка дійшла до нас у спотвореному переписувачами вигляді: «Тільки незрозуміла випадковість викинула нам із безодні забуття одну думу о полку Ігоревім, але і та дійшла до нас у спотвореному вигляді. Поняття тодішніх переписувачів допускали зміни в чу-

жій розповіді на власний смак, і який-небудь володимирець, добиваючись від поеми літописного інтересу, міг потрудитися над старим чи оригінальним рукописом по-своєму, щоб розвінчати його від рим, які тільки випадково де-не-де уціліли» [Там само, с. 194]. Наголошуємо, це лише припущення автора, яким він ніяк не заперечує інших думок стосовно цього твору як своїх власних, так й інших дослідників. Цей матеріал може бути цікавий дослідникам-словознавцям, адже в самому «Слові о полку Ігоревім» досить багато прикладів «славословий» князям і їх дружинам.

Схвальну оцінку Кулішевим публікаціям дум у збірці дає М. Костомаров у згаданій рецензії на перший том «Записок...». Він ніби продовжує теоретичне осмислення цього жанру. Наприклад, якщо Куліш обмежується напівхудожнім визначенням дум, говорячи, що «наши рапсодии суть наши поэтические летописи», то Костомаров при аналізі матеріалу робить спробу поширеного наукового визначення: «Думами називаються старі Південно-Російські співи епічного змісту із притаманним у всіх народів плином мови; вони співаються виключно сліпими бандуристами, лірниками і кобзарями. Ніхто, крім цих сліпих, не співає даних дум в народі. Вони складені римованою прозою, а тому більша частина збирачів пам'ятників народної поезії пише їх віршами, які залежать від рими» [1, с. 46]. Таке визначення жанру думи майже повністю збігається із сучасним, поданим в УРЕ та УЛЕ. Критик наголошує на відмінностях думи і пісні, а також підтримує думку Куліша про авторство дум і, в зв'язку з цим, намагається дати відповідь на питання, чому думи, подібно пісням, не виконуються широкими колами людей: «Думи, які співають ці народні співці, носять на собі відбиток, який показує, що вони спочатку були складені окремими особами. Тому-то вони і не співаються народом, що і не складені народом» [Там само, с. 50]. Правда, такий аргумент Костомарова має претензію на те, що ці твори авторські, і здається дещо непереконливим; він, до того ж, частково суперечить твердженню Куліша, який, намагаючись прослідкувати походження дум, стверджує, що в дані часи і самих творів, і їх виконавців (які були не обов'язково сліпими) було дуже багато. Крім того, у дослідженні не виключається думка про можливість колективного складання дум (наприклад, тими ж невольниками), хоч і не заперечується їх творення талановитими представниками народу. Є відомості, що новотворчістю в галузі пісенного жанру займався і Остап Вересай. В листі від 14 березня 1862 року П. Куліш просить його надіслати «ту пісню, яку склав» [4, с. 224]. Однак авторськими ці твори назвати не

можна хоча б з таких причин: ми не знаємо імені автора жодної думи; висока варіативність при усній передачі і виконанні цих творів дозволяє говорити про набагато нижчий ступінь стійкості текстів дум, порівняно з піснями. Іншими словами, кожен кобзар, виконуючи думу, по суті, був її співавтором і щоразу у його виконанні могли з'являтися нові деталі, що змінювали текст.

Думи, опубліковані в «Записках о Южной Руси», тематично можна поділити на дві групи: історичні та соціально-побутові. Основна маса їх (одинадцять) належать до історичних, серед яких і «невольницькі», які автор, як уже було сказано, поділяє на «плачи» і «славословия».

Спочатку звернемося до дум історичних. Хронологічно найдавнішою із опублікованих у збірці є «Дума-сказание о морском походе старшего князя-язычника в Христианскую Землю». Вона була записана Шишацьким-Іллічем від «старухи»-Гуйдихи і передрукована Кулішем із «Черниговских Губернских Ведомостей», де мала назву «Сказка про Бога-Посвистача». П. Куліш, проаналізувавши зміст твору, не погодився з такою назвою і дав свою. Казкою у першому виданні твір названо очевидно через досить поширений прозовий вступ до поетичної частини, який починається у казковому стилі: «Старіі люде кажуть, що колись були люде зовсім не такі, як тепереньки: були, кажуть, и великіи и гонкіи так, що одна нога, примірно сказать, нам по плече досягала, а в наших хатах тепереньки їм и жить би не по мірі» [2, с. 172-173]. Але у думі казковий не лише початок, а й кінцівка:

*Я там була,
Мед-вино пила,
По бороді текло,
Да в роті не було.
З барилечка горілочка буль-буль,
А нашим ворогам сім дуль!* [Там само, с. 178]

М. Костомаров не погоджується з Кулішем стосовно питання про час створення цієї думи. Видавець вважає, що вона «сучасна самій події, в ній оспіваній, і лише з плином часу втратила місцями давні форми: забуваючи їх потроху, співці могли замінити втрачені слова і вирази відповідними їм із сучасної мови...» [1, с. 64] Текстологічний аналіз думи дає матеріал як для одного, так і для другого дослідника, хоча певні деталі та доведення Куліша видаються переконливішими. На багатьох прикладах він доводить, що думи найчастіше склалися під час або одразу ж після зображуваних подій їх учасниками або

очевидцями, бо, як правило, є дуже детальними розповідями про них. Вражає прозорістю інформація, подана у вступі до твору стосовно ієрархії та пантеону язичницьких богів, встановлених реформою князя Володимира: «Да то сказано, що люде си великіи були, зовсім не те, що ми, Християне: у їх и бога инак звали – кажуть Посвистач якісь. Він, кажуть-то, установляв годину (погоду) усюди, а більше нечого и не знав: об другім чім другий знали и порядок свій давали» [2, с. 173]. Серед цих «других» згадується Макоша – бог тиші та спокою.

Можна не погодитися з Кулішем у перекладі та поясненні одягу князя:

*Тоді став князь у волосяню даху одягаться
Да золотим череслом підперязуваться* [Там само, с. 175].

Словосполучення «волосяню даху» він перекладає як «мохнатую даху» і дає пояснення, що це вид шуби, хутром наверх. Для підтвердження цього він приводить слова із пісні, записаної Шишацьким-Іллічем в селі Чемері Козелецького повіту:

*Обув ноги не в ремінь, не в ремінь,
А в чоботи із сап'яну, із сап'яну,
Шитий черес все шовками – кругом стану.
Одяг плечі не в жупан, не в жупан,
Надів даху, став як пан, став як пан.
Вовна зверху так і має, так і має,
Ззаду кобель так і грає, так і грає;
А рукава да широкіи, широкіи:
Задасть молод всякій дівонці мороки... [Там само, с. 175]*

Але в такому значенні цей одяг мав би бути не *волосяний*, а *хутрянний*, до того ж верхній, наподобу кожуха (подекуди на Україні побутує назва *доха*), а верхній одяг такого типу «череслом» (поясом) не підперязували. Це можна прослідкувати за цими самими думою і піснею: у думі «став князь у волосяню даху одягаться» і після цього «золотим череслом підперязуваться», а в пісні – навпаки: спочатку «шитий черес все шовками – кругом стану», а потім «надів даху, став як пан». У думі очевидно малася на увазі волосяня сорочка, що шилася найчастіше з кінського волосу. Ця деталь теж немало свідчить про древність самого тексту. Також давнім утворенням видається слово «чайми»: «Стали корабелі свої чайми підимать...».

У відриві від тексту навіть в час виходу збірки його було би важко пояснити, але по змісту зрозуміло, що це вітрила.

Досить чітко проглядає у думі й мета охрещення русичів – через віру поганську не хотіла «Земля Християнська» їх прийняти, і лише після того, як вони зрозуміли, що:

*Єсть-то Бог настоящий
Бог Християнський!* [Там само, с. 177],

їх зустріли у тій «Землі», щоб передати свою віру.

Ця думка сприймається як дуже давня ще й тому, що до цих пір ні в жодному збірнику не маємо бодай одним куплетом схожого варіанта.

Всі інші історичні думи, опубліковані в «Записках о Южной Руси», хронологічно належать до різних періодів козаччини. До найдавніших із цієї групи автор відносить «Думу о смерти козака-бандуриста», записану Афанасьєвим між Пирятином і Прилуками і попередньо надруковану в збірнику А. Метлинського «Народные Южнорусские Песни». Переказуючи текст думи, дослідник прагне довести, що не лише сліпі були в давнину українськими «рапсодами», адже в думі зображено козака, який вийшов із бою на зраненому коні, з поламаним ратищем, «без шаблі булатної» і, ледве живий, ділить свою тугу з «бандурою подорожньою». Отже, бандура, як і люлька, була для багатьох козаків необхідною приналежністю, а не випадковістю; козак звертається до неї, як до найближчої істоти, з якою і після смерті розлучатись не хоче:

*Кобзо ж моя, дружино вірная,
Бандуро моя мальованная!
Де ж міні тебе діти?
А чи у чистому степу спалити?
И попілець по вітру пустити?
А чи на могилі положити?
Нехай буйний вітер по степах пролітає,
Струни твої зачіпає,
Смутнесенько, жалібнесенько грає-виграє* [Там само, с. 187-188].

Таке трепетне ставлення бандуриста до свого інструмента збереглося і в пізніші часи. Хоч і пише Куліш, що «тепер же такі козаки між козаками «измельчали», через перехід діяльної сили народного духу в інший клас суспільства; бандури їх розкололись на щепки, і вони – якщо відчують в собі музичні здібності – стають весільними музикантами на скрипках і басах» [Там само, с. 189], але відношення до бандури проступає уже в словах, якими часто підписаний поширений на Україні портрет козака Мамає з усіма його приналежностями:

*Струни мої золоті! Заграйте мні стиха,
Ачей козак нетяжище позабуде лиха...* [Там само, с. 192]

Як наслідок із факту про те, що бандура в ті часи була приналежністю козака, а не тільки сліпого кобзаря, впливає, що і творцями дум часто були козаки. Яскравим свідченням цього є слова П. Куліша про те, що героїчні думи, оскільки є детальним описом самих битв, переправ, всіх операцій війни, складені очевидцями, які спостерігали за цим усім і самі були учасниками військових справ, а не сліпими кобзарями. Їм же, на думку дослідника, належать тільки думи почальні, моралізовані.

Ставлення до бандури не змінилося і у тих поодиноких сліпих сліпців, що були сучасниками дослідника. Куліш записав дуже цікаву розповідь від кобзаря Ригоренка з Харківської губернії Богодухівського повіту про те, як він у молодості купив у одного запорожця бандуру, який розлучався з нею через крайню убогість і «голосив по ній», як по мертвому: «Ти ж була моєю втіхою..., ти ж розважала мене у всякій пригоді. Багато людей вельможних, багато лицарства славного і всякого народу православного слухали твоїх пісень! Де ти не бувала, якої пригоди не дознала? Чи раз же ти мою голову и з шинку визволяла? Чи раз же ти в заставі лежала, та й нігде ж ти не застряла! А тепер довелось мині с тобою розлучатись, за чотири карбовані рублі тебе в чужі руки отдавати та й по вік вішний, може, тебе не видати» [Там само, с. 199]. Чим не яскравий зразок відданості та любові?

Не менш цікавою є «Дума о козаке Голоте», записана Кулішем від Архипа Никоненка з-під Оржиці. Як зазначає автор, в «Записках...» вона була опублікована вперше. Дума відбиває історичні події, що відбувалися в другій половині XVI ст., – заселення козаками земель у гирлі Дунаю. Деякі дослідники вважають її одним із варіантів думи «Козак Нетяга» (всього відомо 6 варіантів). Найповнішим визнано варіант, записаний П. Кулішем. Різні думки існують і стосовно образу козака Голоти. Більшість дослідників дотримуються думки, що ця особа не історична, а образ збірний. Але, наприклад, І. Каманін у монографії «Українські богатирі козацького періоду» намагався довести, що йдеться про Іллю Голоту, який був спільником та полковником Богдана Хмельницького і загинув у поході на Литву у 1648 році. У думі широко використано прийом гіперболізації, скажімо, при зображенні козацької звитяги:

*Ой ще козак не примірівся,
А Татарин ик лихій матері с коня покотився* [Там само, с. 18].

Сам твір є надзвичайно поетичним.

Тематично подібною з «Думою про козака Голоту» є «Дополненная дума о Гандже Андыбере», записана Ніговським від кобзаря Ригоренка. Варіант цієї думи був зафіксований і Кулішем та опублікований у збірці А. Л. Метлинського. Але дослідник зазначає, що «Ніговський відкрив досить важливий варіант цієї думи, в якому багато місць написані сильніше, ніж в речитативі Андрія Шута. Зате він слабший в цілому і в ньому втрачена основна думка «рапсодії» – ворожнеча військової черні до дуків, які захопили в свої руки кращі землі й пасовиська» [Там само, с. 200]. Тому П. Куліш, посилаючись на те, що дума Андрія Шута вже повністю опублікована, синтезує обидва варіанти, доповнюючи кращими, на його думку, місцями із варіанта Ригоренка, а ті частини з цього варіанта, які не ввійшли в доповнення, публікує в «Приложениях». Отже, ми маємо змогу порівняти варіанти, хоч, можливо, краще було б подати обидва варіанти паралельно повним текстом, адже ми, по суті, маємо штучно створений Кулішем третій варіант думи, що фрагментарно об'єднує два народні. Початок твору збігається з варіантом «Думи про козака Нетягу» або «Думи про козака Голоту» з невеликими відмінностями.

Із доповнень думи Ригоренка, надрукованих в «Приложениях», можна судити про суттєву різницю в цих варіантах, особливо у змалюванні образу Феська Ганджи Андибера. У варіанті Андрія Шута він більш справедливий, стриманий, справжній захисник покривджених, який карає «дуків», вступаючись за таких же, як і сам був, козаків-нетяг, яким «нігде... стати і коня попасти». У варіанті ж Ригоренка «дуки» залишаються непокараними, вони «добре дбали, з шинку утікали», а Фесько Андибер ще в дарунок від них «собольові шуби» приймає. Після цього він замовляє у «Насті Горової, шинкарки молоді... цебер меду, а другий горілки» та «як погуляв Фесько Дендеберя там ще чотири неділі, то оттам усі його биті таляри засіли» [Там само, с. 320-321].

До найдавніших дум козацьких часів (кінець XV – поч. XVI ст.) відносять і опубліковану у збірці, записану від того ж таки Архипа Никоненка, «Думу о бегстве трех братьев из Азова». Ця дума надрукована у різних збірниках і має дуже багато варіантів, як зазначає М. Пазяк у статті «Поетика народних дум, її джерела і традиції», понад п'ятдесят [3]. За змістом розв'язки варіанти цієї думи можна поділити на три групи: 1) коли гине тільки найменший брат; 2) коли гине найменший і найстарший брат, якого після повернення додому громада засуджує до смерті за бездушність; 3) коли гинуть в дорозі усі троє братів. Варіант Никоненка належить до третьої групи: менший брат гине на Осаур-могілі від трьох напастей:

*...одно безвіддя,
Друге безхліб'я,
Третє те, що тихий вітер з ніг валяє [2, с. 37].*

*А середульшого та старшого братів
...Турки-яниченки із-за могили напали, –
Постріляли, порубали,
Коні з добиччу назад у город, у Турецчину позавертали [Там само,
с. 42].*

Дуже важливим є те, що в думі моральний момент переважає над історичним. Загибель двох старших братів сприймається як кара Божа за їхню черствість та егоїзм. Можна припустити, що «Дума про втечу трьох братів з Азова» була складена кимось із козаків-невільників, бо, як пише М.Пазяк у згаданій статті, «він мусив добре знати життя невольників у Туреччині і самому Азові та всі особливості втечі звідти, не кажучи вже про те, що з надлюдською щирістю і трагізмом описати втечу невольників могла тільки людина, що зазнала такого сама» [3, с. 31-32].

За жанром, це дума історична, оскільки в ній розповідається про конкретний реалістичний факт – втечу невольників з Азова. Дивує те, наскільки гармонійно тут злилася сила факту із глибоким ліризмом, поезією народного генія, одухотворенням таємничого, загадкового та сил природи. Використовуючи поширені стилістичні засоби (паралелізм, тавтологію, специфічні порівняння зі зменшувально-пестливим значенням і т. ін.). Текст думи у майже всіх її варіантах є надзвичайно поетичним, відшліфованим, досконалим.

Не менш моралізована і «Дума о буре на Чёрном море». Час її створення призначають на кінець XVI – поч. XVII ст. – період низки вдалих козацьких походів по Чорному морю. В основі сюжету лежить покарання за зневагу до «отця-матки», віра в Бога та силу материнської молитви. Два брати-козаки, топлячись у морі, зрозуміли, що це кара Божа:

*Ой не єсть то нас, брате, на Чорному морі супротивна
филя потопляє,
А єсть то отцева-матчина молитов побиває-карає.
Нам отець-мати позволяли одному в військо виступати,
А другому дома хліба пахати [2, с. 29].*

*А вони не послухались, ще й до того
...Матку стареньку зневажали,
Стременем у груди од коней одпихали.*

*То це ми, брате, недобре вчиняли –
Мимо церкви святої проїжджали,
За гордостю, за тишиною з глави шлика не здіймали,
На себе хреста не поклали...
По улицям добрими кіньми гуляли,
Дітки маленькі кіньми розбивали...
Не питали церкви святої,
А питали корчми нової... [Там само, с. 30-31].*

Ці наведені з думи приклади нівелюють думку про ідеалізацію козацтва, як лише позитивного явища в історії українського народу і підтверджують слова Куліша про те, що козаки часто були не лише визволителями, а й свавільними гуляками та розбійниками. Варіант, записаний Кулішем від Никоненка має щасливу кінцівку, утверджує думку про Боже милосердя та життя за принципами християнської моралі:

*Стали вони отцеву й матчину молитву сохваляти,
Стала по Чорному морю супротивна філя утихати,
Став Господь милосердний їх визволяти [Там само, с. 31].*

На наш погляд, у цих думках відображено мотиви традиційно-художнього трактування звичаєвого права українців, як це ми бачимо в казках, легендах, притчах про трьох братів та розуміння українським народом сили материнського та батьківського проклять. Момент захоплення усього майна старшим братом, широко розвинений у народній казці, своєрідно трансформувався в думи, де особливо чітко описано вирішення трагічної ситуації.

«Щасливою знахідкою» називає Куліш «Думу о козацькій жизни», записану Ніговським від Ригоренка, яка була передана йому запорожцем, у якого він купив бандуру. За своїм характером, це твір дуже рідкісний. Можливо, не один козак на Січі чи в поході пожалів за привітною хатою та вірною дружиною, яку залишив одну, але не кожен насмілювався б навіть признатися про це товаришам-лицарям, не те що описати свій душевний стан у думі. Зміст твору сконцентровано у двох його перших рядках:

*Не один козак сам собі шкоду шкодив,
Що від молодої жінки у військо ходив [Там само, с. 215].*

Дума засвідчує, що, звикнувши до розгульного життя, козак перестає бути сім'янином, дбати про дім, дружину, дітей. Як пише Куліш, «корчма тягне його до себе чарівною силою», і бідолаха з ліричним сміхом вигукує:

*Гей корчмо, корчмо-княгине!
 Чом-то в тобі козацького добра багато гине?
 І сама єси неощатно ходиш,
 І нас, козаків-нетяг, під-случай без свиток водиш* [Там само, с. 220].

Куди ж іти козакові, коли все пропито? Звичайно ж не до дружини та голодних дітей, аби слухати докори, а туди, де без нарікань приймуть і голого та босого – на Запорозжя, знову грошей добувати, аби й знову прогуляти. А душевне сум'яття, відчуття вини, що не давало спокою козакові, вилилося у думу. В коментарях до твору автор проводить паралель між цією думою і переказом «Хлебосольство на Запорозжьи», спираючись на слова: «В Запорозжжі ніхто було не скаже *старому* (виділення наше): «Дурно хліб їси». Приїдь, ратище встрои, яничарку повісь та й лежи собі хоч три місяці, пий і їж готове» [Там само, с. 151]. Сконцентрувавши свою увагу лише на негативних явищах козацтва, П. Куліш оминає певні важливі нюанси. Адже, за переказом, то лише «*старому*» таких слів на Запорозжжі не скажуть, а в думі мова йде про молодого, повного сил козака.

До категорії «плачи» фольклорист відносить невольницьку «Думу о Марусе Богуславке», записану Ніговським від Ригоренка. Багато дослідників вважають, що Маруся Богуславка, як і козак Голота, – не історична особа, а узагальнений образ дівчини-полонянки, яка, прийнявши мусульманську віру, прижилася в турецькій неволі, «потурчилась, побусурменилась, для роскоши турецької, для лакомства нещасного!», але, користуючись довір'ям чоловіка і владою, визволяє своїх співвітчизників з неволі. Ця героїня, «дівка бранка, Маруся, попівна Богуславка», дуже нагадує образ Роксолани (Насті Лісовської з Рогатина).

Цікавою у думі є молитва, що має глибокий психологічний характер і свідчить про ліризм українців:

*Ой визволи, Боже, нас всіх, бідних невольників,
 З тяжкої неволі,
 З віри бусурменської,
 На ясні зорі,
 На тихі води,
 У край веселий,
 У мир хрещений!
 Вислухай, Боже, у прозьбах щирих,
 У нещасних молитвах
 Нас, бідних невольників!* [Там само, с. 214]

До одного історичного періоду (часів Хмельниччини) належить дві думи, записані Кулішем від Андрія Шута: «Дума о Белоцерковском мире и о войне с поляками» та «Дума о Жидовских откупах и о войне из-за них». Вони тематично подібні і являють собою народний погляд на описані історичні події, лише в першій опозицію козакам складають «Ляхи», а в другій – «Жиди». В «Думі о Белоцерковском мире...» ясно висловлено народне незадоволення Білоцерківською угодою, після якої поляки відчували себе повними господарями на Україні, і як результат – повстання під проводом Хмельницького та славна перемога козаків. Це не єдиний варіант думи. В «Содержании» видавець наголошує на важливих відмінностях думи Андрія Шута «порівняно із списком п. Мурзакевича, друкованого в третьому збірнику п. Максимовича, стр. 74» [Там само, с. XXV]. В «Думі о Жидовских откупах...» йдеться про інший переможний похід Богдана Хмельницького. Розгнівило козаків, що «Жиди» взяли на відкуп всі козацькі шинки, шляхи, церкви і навіть річки. Невільно було, не заплативши жиду, ні дитину охрестити чи одружити, ні риби зловити, ні навіть шляхом пройти. Зачувши про Богдана Хмельницького, сховалися винуватці в Полонному, де і були захоплені козаками, які, забравши до рук їхнє добро, зараз його

...На три часті пайовали:

Первую часть на Покрову Січовую да на

Спаса Межигорського оддали,

Другу часть на меду да на оковитій горілиці пропивали,

Трейтю часть между собою, козаками, пайовали [Там само, с. 63].

Тематично об'єднує ці обидві думи записана Ніговським від Ригоренка «Дума о победе под Корсунем». В першій її частині поляки з козаками «ще й пива не зварили, А вже козаки Хмельницького з Ляхами барзо посварили», а в другій – «тогда Ляхи чоґось догадались, на Жидів нарікали...» – і, по суті, передаються події, описані в «Думі о Жидовских откупах». В кінці йдеться про те, як козаки і «Жидів», і «Ляхів» перемагали.

Текст «Думи о победе под Корсунем», опублікованій в «Записках о Южной Руси», певною мірою штучно створений Кулішем з двох народних варіантів, оскільки у зносі (1) зазначено: «Початок цієї думи (до 9 вірша), забутий Ригоренком, взятий мною із варіанта п. Копитько, надрукованого в «Сборнике Украинских песен» М. Максимовича (стр. 67)» [Там само, с. 223]. Автор має на увазі збірник М. Максимовича 1849 року видання.

Привертають увагу і соціально-побутові думи: «Дума о вдове и трех сыновьях» і «Дума о сестре и брате».

«Думу о вдове и трех сыновьях» Куліш записав від Архипа Никоненка і наголошує, що в цьому варіанті є відмінності «проти дум, вміщених у збірнику п. Метлинського» [Там само, с. XXV]. Тематично вона частково нагадує «Думу о буре на Черном море». Лише театр подій перенесено з моря на батьківське подвір'я і вся увага сконцентрована на неповазі трьох синів до матері та силі материнського прокляття, яке відтворено у думі надзвичайно досконалою та високопоетичною строфою:

*Бодай же вас, сини мої, бідні вдовиченки, у полі
Побило разом три недолі:
Щоб вас перва доля побила –
Щоб Бог хліба не вродив;
А друга доля щоб побила –
Щоб не стали вас люде знати,
Добрим словом покликати;
Третя доля щоб побила –
Щоб ви у своїй домівці на промешканні
Щастя й долі не мали!* [Там само, с. 21].

*Материне прокляття, як і материна молитва, тут же виконуться Богом, і після того, як сини покалялись,
Зараз їм Бог погодив –
У полі хліб уродив.
Зараз їх стали люде знати,
Добрим словом покликати,
Стали вони в домівці на промешканні
Щастє й долю собі мати* [Там само, с. 24].

Народний погляд на материнське прокляття, як відомо, блискуче висловлено у Шевченковому «посланії» «І мертвим, і живим...»:

*Бо хто матір забуває,
Того Бог карає,
Того діти цураються,
В хату не пускають* [5, с. 293].

«Дума о сестре и брате» має баладний характер. Її основним мотивом є сила родинних почуттів, туга сестри у чужій стороні за близькою і далекою родиною, що відцуралася від неї у лиху годину. У цьо-

му творі дуже широко використано типовий для легенди та балади засіб паралелізму. Наприклад, слова брата про те, що він не може прийти до сестри в гості, підкреслюються неможливими явищами природи (формула неможливості):

*Ой сподівайся мене тоді в гості,
Як будуть о Петрі бистрій ріки-озера замерзати,
Об Різді калина в лузі процвітати...* [2, с. 26].

Отже, як бачимо, думи, опубліковані в «Записках о Южной Руси» П. Кулиша є досить цінними варіантами і заслуговують на глибоке дослідження. М. Костомаров писав, що думи, «вміщені у «Записках о Южной Руси» про втечу трьох братів, про козака Голоту, про вдову і її синів, про сестру і брата, про чорноморську бурю і Феська Ганжу Андибера зосереджують в собі, як ми вже сказали, такі важливі відмінності проти відомих варіантів, що, звичайно, любителі народної поезії будуть вітати їх як нові явища» [1, с. 63]. Особливо думи історичні можуть дати спеціалістам чимало цікавого, нетрадиційного і цінного матеріалу стосовно зображуваних у них подій та народного погляду на ці події.

Література:

1. Костомаров Н. Записки о Южной Руси / Издал П. Кулиш. – Том I. 1856 год // Отечественные записки. – 1857. – Т. CXII. – № 6.
2. Кулиш П. Записки о Южной Руси: В двух томах. Составление и издание Пантелеймона Кулиша. – К.: Дніпро (Репринтное издание 1856-1857 гг.). – Т. I. – 324 с.; Т. 2 – 356 с.
3. Пазяк М. Поетика народних дум, її джерела і традиції (на матеріалі варіантів «Думи про втечу трьох братів з Азова, з турецької неволі») // Усна епіка: етнічні традиції та виконавство: Матер. Міжнарод. наук. конф., присвяч. пам'яті Ф. Колесси та А. Лорда. – К., 1997. – Ч. II.
4. Письма к Остапу Вересаю П. А. Кулиша и Л. М. Жемчужникова // Киевская Старина. – 1904. – Т. LXXXIV, кн. 2, февраль.
5. Шевченко Т. Г. І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм... // Кобзар. – К. : Дніпро, 1983. – С. 293.